

מחוזה למורי, פרופ' יעקב זוסמן,
חוקר תורת ארץ ישראל ומגלה שרידיה

למאמרו של אביגדור אפטוביצר

מאמרו של אביגדור אפטוביצר, המתפרסם כאן בתרגומו לעברית, נדפס לראשונה בגרמנית בשנת 1911.¹ במאמר קצר זה התייחס אפטוביצר לבעיית ציטוטי הירושלמי המופיעים בכתבי הראשונים אך אינם מצויים בתלמוד הירושלמי שבידינו. תופעה זו היא חלק מתופעה רחבה ונפוצה של ציטוטי ירושלמי בספרי גאונים, ראשונים ואחרונים שאינם בירושלמי שבידינו, והיא זכתה לדיונים ולהסברים של חוקרים שונים החל מאמצע המאה התשע עשרה. לעתים, הציטוטים בחיבורי הראשונים אכן מלמדים על מאמר או משפט שחסר בירושלמי שלפנינו והשתמר בכתבי הראשונים. עובדה זו הציתה את דמיונם של חוקרים שחיפשו חלקים אבודים נרחבים של הירושלמי. במקביל, היו חוקרים שהסבירו את התופעה בדרכים שונות: מאמרים מן המדרש שכונו 'ירושלמי', מאמרים מן הזוהר ומספרות הקבלה שכונו 'ירושלמי', וכן זיופים שונים שנתלו בירושלמי.² בניגוד לכך שיער אפטוביצר שבידי הראשונים עמד טופס מסוים של התלמוד הירושלמי, 'ספר ירושלמי', שנוספו בו קטעים מדברי גאוני בבל וממקורות נוספים. השערה נועזת זו התעוררה עקב עבודות התשתית של אפטוביצר לקראת פרסום חיבורו של רבי"ה. כפי שציין אפטוביצר במאמרו, מקומו הראוי של המאמר היה אמור להיות במבואו לספר רבי"ה, אולם מכיוון שידע שחיבור זה יתעכב, העדיף לפרסם אותו בשלב מוקדם הרבה יותר. בשנת תרצ"ח, עם הדפסת מבוא לספר רבי"ה, הקדיש שני עמודים ל'ספר ירושלמי', ובסיפוק רב כתב שההשערה שלו על קיומו של טופס כזה התאמתה מתוך דברי רבי"ה עצמו, ושהיא התקבלה על דעתם של גדולי החוקרים: י"נ אפשטיין, ל' גינצבורג ושי' ליברמן.³

1. ראו: V. Aptowitzer, 'Unechte Jeruschalmizitate', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 55, 1911, pp. 419-425.
2. קווים מרכזיים בתולדות המחקר של פרשת החיפוש אחר החלקים האבודים של הירושלמי נרשמו או נרמזו במאמרים שונים של פרופ' יעקב זוסמן. ראו למשל: י' זוסמן, 'פרקי ירושלמי', מחקרי תלמוד ב, תשנ"ג, עמ' 220-223; הנ"ל, 'ירושלמי כתב-יד אשכנזי' ו'ספר ירושלמי', תרביץ סה, תשנ"ו, עמ' 40, הערה 5. לסקירת מחקר של ציטוטי הראשונים מהירושלמי שאינם מצויים בירושלמי שבידינו ראו לעת עתה: ע' פוקס, עיונים בספר 'אור זרוע' לר' יצחק בן משה מוינה, עבודה לשם קבלת התואר מוסמן, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 114-124.
3. ראו: א' אפטוביצר, מבוא לספר רבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 275-277.

אכן, השערות של אפטוביצר התאמתה כאשר פרופ' יעקב זוסמן גילה ופרסם עותק של התלמוד הירושלמי, ששרידים שלו שימשו לכריכת ספרים בספריות שונות באירופה. זוסמן עמד על ייחודו של טופס זה שיש בו הוספות שוודאי לא היו חלק מן התלמוד הירושלמי המקורי, וכך כתב: "ששה דפי ירוש' סדר מועד המצויים כעת בידינו מגלים את כל הסימנים שמנו חכמים ב'ספר ירושלמי'".⁴ הוא גם הקדיש מאמר ארוך להוכיח את הזיקה שבין כתב היד שגילה לבין המסורת האשכנזית של התלמוד הירושלמי, בעיקר בחוגו של ראבי"ה, והוא דן בהוספות ה'אשכנזיות' שחדרו לתוך 'ספר ירושלמי' זה.⁵

אפטוביצר היה מורה בבית המדרש לרבנים בווינה, שאף לעלות לארץ ישראל ומפאת מחלתה של אשתו לא עלה אלא לאחר השתלטות הנאצים על אוסטריה בשנת 1938.⁶ שנים אחדות לאחר מכן נפטר בירושלים. זמן קצר לאחר פטירתו כתב פרופ' חנוך אלבק דברי זיכרון קצרים, ובהם מעט מקורות חייו של אפטוביצר, כמה נקודות ממופעלו המדעי וקווים לאישיותו. דברים אלה, שנכתבו ביד אוהבת, מסתיימים בשורות הבאות: "הוא הלך ערירי, אבל השאיר אחריו יד ושם טוב מבנים ומבנות. עבודתו המדעית היא חלק מנכסי צאן ברזל של המדע היהודי, שהוא העשיר אותו בספריו רבי ערך ומשקל. הוא אחד החכמים שעליהם נאמר בסדר אליהו רבה פ"ד: כל ת"ח שעוסק בתורה מקטנותו ועד זקנותו מת עדיין לא מת אלא בחיים הוא, שנ' 'והיתה נפש אדני צרורה בצרור החיים' (שמ"א כ"ה, כט)".⁷

* * *

תרגום ראשוני של המאמר נעשה על ידי מר אריה הרמלין. התרגום נערך, ומראי המקום שלו הושלמו בידו האמונה של מר חנן בירנצוויג. תודת המערכת נתונה לשניהם.

עוזיאל פוקס

4. 'זוסמן, שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי: לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי"', קובץ על ידי יב, תשנ"ד, עמ' 3-120. הציטוט לקוח מעמוד 16.
5. ראו: זוסמן, 'ירושלמי כתב-יד אשכנזי' (לעיל, הערה 2), עמ' 37-64. כפי שציין זוסמן בכמה מקומות (ראו למשל שם, הערה 10), הוא התעתד לפרסם מאמר שלישי ומסכם על סוגיית 'ספר ירושלמי', ובו סקירת מחקר מקיפה וניתוח המשמעויות של ההוספות האשכנזיות על הספרות הארץ ישראלית, אך עקב מחלתו פרסומו של מאמר זה התעכב.
6. פרופ' יעקב זוסמן סקר את מפעלו המדעי של אפטוביצר במאמרו 'אביגדור אפטוביצר: יובל לפטירתו', מדעי היהדות 35, תשנ"ה, עמ' 83-90. רשימת כתבי אפטוביצר מופיעה במאמרו של מ' ריגלר, 'אביגדור אפטוביצר: ביבליוגרפיה', שם, עמ' 91-102.
7. ח' אלבק, 'אביגדור אפטוביצר ז"ל (נולד תרל"א ונפטר בכ"ו כסלו תש"ג)', מאזנים טז, תש"ג, עמ' 122-124. מן הראוי לציין שלאחר שאפטוביצר עלה לארץ, הוא התגורר זמן מסויים בביתו של אלבק; ראו: מ"ח שמלצר, 'ממכתבי אביגדור אפטוביצר אל שלום שפיגל', תרביץ פא, תשע"ג, עמ' 463.